

مفهوم حضانت و جایگاه آن در اسناد حقوق بشری

(تاریخ دریافت ۱۴۰۵/۰۲/۱۲، تاریخ تصویب ۱۴۰۵/۰۳/۱۲)

محمد حسن رضایی^۱

کارشناسی ارشد حقوق خصوصی، موسسه آموزش عالی فروردین قائمشهر، مازندران، ایران

چکیده

حضانت به عنوان نهادی حقوقی و اجتماعی، نقشی بنیادین در تأمین امنیت، رشد و شکوفایی شخصیت کودک دارد. هرچند در اسناد حقوق بشری تعریف واحد و صریحی از حضانت ارائه نشده است، اما اصول و مقررات پراکنده در این اسناد به طور مستقیم یا غیرمستقیم به ابعاد گوناگون آن پرداخته اند. بررسی «اعلامیه جهانی حقوق بشر» ۱۹۴۸، «اعلامیه جهانی حقوق کودک» ۱۹۵۹، «کنوانسیون رفع کلیه اشکال تبعیض علیه زنان» ۱۹۷۹، و «کنوانسیون حقوق کودک» ۱۹۸۹، نشان می دهد که رویکرد حقوق بشر به حضانت بر سه محور اصلی استوار است: حق بنیادین کودک به مراقبت و تربیت شایسته، مسئولیت مشترک و برابر والدین، و نقش حمایتی دولت ها. این رویکرد با تأکید بر اصل «مصلحت عالیه کودک» و الزام دولت ها به حمایت قانونی، اجتماعی و اقتصادی از خانواده، تلاش دارد میان حمایت مؤثر از کودک و تحقق برابری جنسیتی در مسئولیت های والدینی تعادل برقرار سازد. یافته های این مطالعه حاکی از آن است که هرچند اسناد بین المللی در ارائه تعریف جامع از حضانت همسو نیستند، اما مجموعه مقررات آن ها چارچوبی تلفیقی و حمایتی را شکل داده که مبنایی مهم برای قانون گذاری ملی و سیاست گذاری حمایتی از کودکان محسوب می شود.

واژگان کلیدی: حضانت، حقوق بشر، مصلحت عالیه کودک، مسئولیت مشترک والدین،

اسناد بین المللی

^۱ Mohamad.hassan.rezaee@gmail.com

مقدمه

حضانت، به عنوان یکی از مهم ترین نهادهای حقوقی مرتبط با حمایت از کودکان، جایگاهی ویژه در نظام های حقوقی داخلی و بین المللی دارد. این نهاد نه تنها بُعد مادی، همچون نگهداری و تأمین نیازهای روزمره کودک، بلکه بُعد معنوی، شامل تربیت، آموزش و پرورش شخصیت کودک را نیز در بر می گیرد. در چارچوب حقوق بشر، حضانت با سه محور اصلی پیوند می خورد: حقوق بنیادین کودک، مسئولیت های والدین، و نقش حمایتی دولت ها. هرچند اسناد بین المللی تعریف واحد و صریحی از حضانت ارائه نکرده اند، اما در متون متعددی از جمله «اعلامیه جهانی حقوق بشر»، «کنوانسیون حقوق کودک»، «کنوانسیون رفع کلیه اشکال تبعیض علیه زنان» و «اعلامیه جهانی حقوق کودک»، اصولی بیان شده که به طور مستقیم یا غیرمستقیم بر اهمیت و الزامات حضانت تأکید می نماید. این اسناد با تکیه بر اصل «مصلحت عالیۀ کودک» تلاش دارند میان آزادی و مسئولیت والدین، حمایت همه جانبه از کودک، و مداخله دولت ها در مواقع ضروری، تعادلی منطقی برقرار کنند. بررسی دقیق رویکرد حقوق بشر به حضانت، علاوه بر روشن ساختن مبانی نظری و الزامات عملی آن، می تواند به تقویت سیاست گذاری ها و اصلاح قوانین داخلی در راستای ارتقای حمایت از کودکان منجر شود.

۱- مفهوم و جایگاه حضانت در اسناد حقوق بشر

رویکرد حقوق بشر در زمینه حضانت، تلاشی است برای ایجاد تعادل میان حقوق کودک، مسئولیت والدین و نقش حمایتی دولت با این حال و با وجود اهمیت بنیادین حضانت در حمایت از کودکان، اسناد بین المللی تعریف صریح و یکسانی از این مفهوم ارائه نکرده اند. با این حال، اصول و مقررات متعددی در چارچوب حقوق بشر به طور مستقیم یا غیرمستقیم به موضوع حضانت و مسئولیت والدین پرداخته اند. نخستین اشاره به «حق مراقبت از کودک» در بند دوم ماده ۲۵ «اعلامیه جهانی حقوق بشر» مصوب ۱۹۴۸ م.^۱ مشاهده می شود که بر حق

^۱ Universal Declaration of Human Rights (۱۹۴۸)

کودکان به حمایت و مراقبت ویژه تأکید دارد.^۱ همچنین بند سوم ماده ۲۶ این اعلامیه، والدین را در انتخاب نوع آموزش فرزند مقدم می‌شمارد.^۲ در ۱۴ دسامبر ۱۹۷۹ نیز مجمع عمومی سازمان ملل بر ضرورت حمایت از کودکان در شرایط اضطراری و منازعات مسلحانه تأکید کرد. تحلیل رویکرد حقوق بشر به حضانت بر ایجاد تعادل میان حقوق بنیادین کودک، مسئولیت های والدین و نقش حمایتی دولت استوار است و این امر در اصل «منافع عالیه کودک» مندرج در ماده ۳ کنوانسیون حقوق کودک ۱۹۸۹ تصریح شده است با وجود اهمیت بنیادین حضانت در حمایت از کودکان، هیچ یک از اسناد بین المللی تعریفی واحد و جامع از این مفهوم ارائه نکرده اند و تنها به ذکر اصول مرتبط پرداخته اند. نخستین اشاره بین المللی به «حق مراقبت و حمایت ویژه از کودک» در بند ۲ ماده ۲۵ اعلامیه جهانی حقوق بشر ۱۹۴۸ دیده می‌شود که مقرر می‌دارد «مادران و کودکان حق دارند از کمک و مراقبت ویژه برخوردار شوند». همچنین بند ۳ ماده ۲۶ همان اعلامیه، والدین را دارای حق تقدم در انتخاب نوع آموزش فرزندان می‌شمارد. علاوه بر آن، قطعنامه مجمع عمومی سازمان ملل در ۱۴ دسامبر ۱۹۷۹ بر ضرورت حمایت ویژه از کودکان در شرایط اضطراری و منازعات مسلحانه تأکید کرده است. این مجموعه مقررات نشان می‌دهد که هرچند حضانت در حقوق بشر به طور مستقیم تعریف نشده، اما عناصر اساسی آن به صورت پراکنده در اسناد الزام آور و غیرالزام آور بین المللی مورد شناسایی قرار گرفته است. در کنوانسیون رفع کلیه اشکال تبعیض علیه زنان،^۳ تربیت کودکان وظیفه مشترک زن و مرد دانسته شده است. بند (ب) ماده ۵ این کنوانسیون، پرورش کودک را بر اساس «مصلحت عالیه کودک» وظیفه مشترک والدین بر مبنای تقسیم

^۱ Motherhood and childhood are entitled to special care and assistance. All children, whether born in or out of wedlock, shall enjoy the same social protection

^۲ Parents have a prior right to choose the kind of education that shall be given to their children.

^۳ Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW, ۱۹۷۹)

مسئولیت‌ها معرفی می‌کند و دولت‌ها را به اتخاذ تدابیر لازم در این زمینه ملزم می‌سازد.^۱ همچنین، بند (ج) از ماده ۱۱ تعهدات خانوادگی را مسئولیت مشترک زن و مرد می‌داند^۲ و بند ۴ ماده ۱۶ بر برابری کامل حقوق و مسئولیت‌های والدین نسبت به فرزندان در تمامی شرایط تأکید دارد.^۳

برعکس اعلامیه حقوق بشر، کنوانسیون رفع کلیه اشکال تبعیض علیه زنان رویکردی روشن در راستای برابری جنسیتی در مسئولیت‌های والدینی ارائه می‌کند و بیشتر به مفهوم حضانت می‌پردازد و نشان می‌دهد که مفهوم حضانت و تربیت کودک نه به عنوان یک وظیفه انحصاری مادر یا پدر، بلکه به عنوان یک مسئولیت مشترک و برابر تعریف شده است. بند (ب) ماده ۵ با استناد به اصل مصلحت عالیه کودک که یکی از اصول بنیادین حقوق کودک است و در ماده ۳ کنوانسیون حقوق کودک ۱۹۸۹ نیز تصریح شده، تأکید دارد که تقسیم مسئولیت‌ها باید به گونه‌ای باشد که حداکثر منافع کودک تأمین شود. این امر علاوه بر جنبه حمایتی از کودک، رویکردی اصلاحی در نگرش اجتماعی به نقش والدین دارد؛ چرا که به‌طور ضمنی کلیشه‌های سنتی که حضانت را بیشتر وظیفه مادر می‌دانستند، به چالش می‌کشد. بند (ج) از ماده ۱۱ با قرار دادن «تعهدات خانوادگی» به عنوان مسئولیت مشترک زن و مرد، پیوندی میان حقوق کار و زندگی خانوادگی برقرار می‌کند و بر این نکته تأکید دارد که اشتغال و مشارکت اجتماعی هیچ‌یک از والدین نباید مانع ایفای نقش آنان در تربیت فرزند شود. بند ۴ ماده ۱۶ نیز با تصریح بر برابری کامل حقوق و مسئولیت‌ها در همه شرایط -از جمله در موارد طلاق، جدایی یا فقدان یکی از والدین- از یک سو بر ضرورت قانون‌گذاری ملی هماهنگ با این اصل تأکید دارد، و

^۱ To ensure that family education includes a proper understanding of maternity as a social function and the recognition of the common responsibility of men and women in the upbringing and development of their children, it being understood that the interest of the children is the primordial consideration in all cases.

^۲ To encourage the provision of the necessary supporting social services to enable parents to combine family obligations with work responsibilities.

^۳ The same rights and responsibilities as parents, irrespective of their marital status, in matters relating to their children.

از سوی دیگر، چارچوبی الزام آور برای رفع هرگونه تبعیض قانونی یا عرفی علیه زنان در حوزه حضانت ایجاد می‌کند. در مجموع، این مواد نه تنها مبنای حقوقی برای تقسیم برابر مسئولیت حضانت فراهم می‌کنند، بلکه با ارجاع به مصلحت کودک، برهم‌نهی دو حق بنیادین _ حق بر برابری جنسیتی و حق کودک به حمایت و تربیت شایسته _ را ممکن می‌سازند. در کنوانسیون حقوق کودک مصوب ۲۰ نوامبر ۱۹۸۹ م^۱، در مقدمه بر لزوم حمایت و مساعدت به کودکان تأکید شده و ماده ۳ «منافع عالیه کودک» را معیار اصلی تصمیم‌گیری معرفی می‌کند.^۲ ماده ۵ این کنوانسیون، احترام به وظایف و مسئولیت‌های عرفی و قانونی والدین را الزامی می‌داند^۳ و ماده ۹، زندگی کودک تحت سرپرستی والدین را اصل می‌شمارد که تنها با تصمیم مراجع ذی‌صلاح و بر اساس قانون می‌تواند محدود شود.^۴ این ماده همچنین حق ارتباط مستقیم و منظم کودک با والدین پس از جدایی را تضمین می‌کند. مواد دیگر این کنوانسیون به موارد زیر اشاره دارند: ماده ۱۴ (بند ۲): تأکید بر نقش والدین در هدایت کودک برای شکوفایی استعدادها و توانایی‌ها.^۵ ماده ۱۶: منع ورود غیرقانونی به حریم خصوصی کودک، حتی توسط والدین.^۶ ماده ۱۸: مسئولیت مشترک والدین در تربیت و رشد کودک و تعهد دولت‌ها به

^۱ Convention on the Rights of the Child (CRC, ۱۹۸۹)

^۲ In all actions concerning children, whether undertaken by public or private social welfare institutions, courts of law, administrative authorities or legislative bodies, the best interests of the child shall be a primary consideration.

^۳ States Parties shall respect the responsibilities, rights and duties of parents... to provide, in a manner consistent with the evolving capacities of the child, appropriate direction and guidance.

^۴ States Parties shall respect the right of the child who is separated from one or both parents to maintain personal relations and direct contact with both parents on a regular basis.

^۵ States Parties shall respect the rights and duties of parents... to provide direction to the child in the exercise of his or her right in a manner consistent with the evolving capacities of the child.

^۶ No child shall be subjected to arbitrary or unlawful interference with his or her privacy, family, home or correspondence.

حمایت از والدین، به‌ویژه والدین شاغل.^۱ ماده ۱۹: الزام دولت‌ها به اقدامات قانونی، اجتماعی و آموزشی برای حمایت از کودک در برابر خشونت، آزار و بهره‌کشی در دوران حضانت.^۲ ماده ۲۲ (بند ۲): لزوم پیگیری وضعیت والدین کودکان مهاجر جهت الحاق مجدد خانواده.^۳ ماده ۲۳ (بند ۳): سپردن حضانت کودکان دارای معلولیت به والدین و تعهد دولت به تأمین نیازهای آنان.^۴ ماده ۲۴: تضمین حق کودک به بهداشت، تغذیه، از جمله شیر مادر، و رشد جسمی و روانی متوازن.^۵ ماده ۲۷: مسئولیت مالی والدین برای فراهم کردن شرایط زندگی مناسب و تعهد دولت‌ها به حمایت در این زمینه.^۶ ماده ۲۹: ضرورت تربیت کودک برای شکوفایی شخصیت، استعدادها، هویت فرهنگی و ارزش‌های ملی، همراه با آموزش اصول صلح، تفاهم و احترام به محیط زیست.^۷

افزون بر این، میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی^۸ در بند ۳ ماده ۱۳، آزادی والدین و سرپرستان قانونی در انتخاب نوع آموزش را با رعایت مصالح کودک و معیارهای

^۱ States Parties shall use their best efforts to ensure recognition of the principle that both parents have common responsibilities for the upbringing and development of the child.

^۲ States Parties shall take all appropriate legislative, administrative, social and educational measures to protect the child from all forms of physical or mental violence, injury or abuse, neglect or negligent treatment, maltreatment or exploitation.

^۳ States Parties shall... cooperate in efforts by the United Nations and other competent intergovernmental organizations to trace the parents or other members of the family of any refugee child.

^۴ Recognizing the special needs of a disabled child... assistance shall be provided free of charge whenever possible, taking into account the financial resources of the parents.

^۵ States Parties recognize the right of the child to the enjoyment of the highest attainable standard of health... and shall take appropriate measures to diminish infant and child mortality.

^۶ States Parties recognize the right of every child to a standard of living adequate for the child's physical, mental, spiritual, moral and social development.

^۷ States Parties agree that the education of the child shall be directed to: (a) The development of the child's personality, talents and mental and physical abilities to their fullest potential...

^۸ International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (ICESCR, ۱۹۶۶)

دولتی به رسمیت می‌شناسد.^۱ همچنین میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی^۲ در بند ۴ ماده ۱۸ بر اهمیت این آزادی تأکید دارد.^۳

در اعلامیه جهانی حقوق کودک،^۴ اصل ششم به ضرورت سرپرستی و حمایت والدین برای پرورش کودک در محیطی سرشار از محبت و امنیت اشاره می‌کند.^۵ سایر اصول این اعلامیه نیز به طور ضمنی بر نقش والدین در حضانت تأکید دارند، از جمله: اصل دوم: اولویت منافع عالیه کودک.^۶ اصل سوم: حق کودک بر داشتن نام و تابعیت از بدو تولد.^۷ اصل چهارم: حق برخورداری از امنیت اجتماعی، تغذیه، بهداشت، مسکن و مراقبت‌های مناسب پیش و پس از تولد.^۸ اصل پنجم: توجه خاص به کودکان دارای معلولیت و تأمین آموزش و مراقبت ویژه

^۱ The States Parties to the present Covenant undertake to have respect for the liberty of parents... to choose for their children schools, other than those established by the public authorities, which conform to such minimum educational standards as may be laid down or approved by the State, and to ensure the religious and moral education of their children in conformity with their own convictions.

^۲ International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR, ۱۹۶۶)

^۳ The States Parties to the present Covenant undertake to have respect for the liberty of parents... to ensure the religious and moral education of their children in conformity with their own convictions.

^۴ Declaration of the Rights of the Child (۱۹۵۹)

^۵ The child, for the full and harmonious development of his personality, needs love and understanding. He shall, wherever possible, grow up in the care and under the responsibility of his parents, and, in any case, in an atmosphere of affection and of moral and material security.

^۶ The child shall enjoy special protection, and shall be given opportunities and facilities... to enable him to develop physically, mentally, morally, spiritually and socially in a healthy and normal manner and in conditions of freedom and dignity.

^۷ The child shall be entitled from his birth to a name and a nationality.

^۸ The child shall enjoy the benefits of social security. He shall be entitled to grow and develop in health... to this end, special care and protection shall be provided both to him and to his mother, including adequate pre-natal and post-natal care.

برای آنان.^۱ به این ترتیب، هرچند در اسناد بین المللی تعریف واحدی از حضانت ارائه نشده، اما مجموع مقررات یادشده، چارچوبی جامع از وظایف والدین و مسئولیت دولت ها در حمایت از کودکان را تبیین می کند که مبنای اصلی آن، «مصلحت عالیه کودک» است.

۲- تحلیل رویکرد حقوق بشر به حضانت

با توجه به تمام مواد و بندهایی که در حمایت از کودک بیان شده و به نوعی با حضانت مرتبط است می توان گفت که رویکرد حقوق بشر به حضانت را می توان در قالب یک چارچوب حمایتی و متوازن توصیف کرد که سه محور اصلی را همزمان مد نظر دارد: حق کودک به مراقبت و تربیت شایسته، مسئولیت مشترک والدین، و نقش حمایتی دولت ها. اسناد بین المللی حقوق بشر، هرچند تعریف اصطلاحی واحد و صریحی از «حضانت» ارائه نکرده اند، اما از طریق مجموعه ای از اصول و مواد پراکنده، چارچوبی نسبتاً جامع برای حمایت از کودکان و تعیین مسئولیت والدین ترسیم کرده اند. محور اصلی این چارچوب، اصل مصلحت عالیه کودک است که در کنوانسیون حقوق کودک و سایر اسناد، به عنوان معیار اساسی تصمیم گیری در تمام مسائل مربوط به سرپرستی و تربیت کودک معرفی شده است. در «اعلامیه جهانی حقوق بشر» ۱۹۴۸ (ماده ۲۵(۲) و ۲۶(۳)) و «اعلامیه جهانی حقوق کودک» ۱۹۵۹ (اصول ۲ تا ۶)، حق کودک به حمایت، محبت و امنیت و تقدم والدین در تصمیم گیری های اساسی، از جمله آموزش، به رسمیت شناخته شده است. «کنوانسیون رفع کلیه اشکال تبعیض علیه زنان» با تصریح بر برابری زن و مرد در تربیت کودک و تقسیم مسئولیت ها بر پایه مصلحت کودک، بعد برابری جنسیتی را در حضانت وارد کرده است. همچنین «کنوانسیون حقوق کودک» حضانت را در پیوند با حق کودک بر رشد متوازن، حفاظت از خشونت، و حفظ ارتباط با والدین تعریف کرده و دولت ها را مکلف به حمایت قانونی، اجتماعی و اقتصادی از والدین کرده است. در میثاق های بین المللی حقوق اقتصادی،

^۱ The child who is physically, mentally or socially handicapped shall be given the special treatment, education and care required by his particular condition.

اجتماعی و فرهنگی و حقوق مدنی و سیاسی نیز بر آزادی والدین در انتخاب آموزش و تربیت متناسب با مصالح کودک تأکید شده است. این مجموعه مقررات نشان می‌دهد که رویکرد حقوق بشر به حضانت یک رویکرد تلفیقی است: کودک به عنوان صاحب حق، والدین به عنوان صاحبان تکلیف و حق، و دولت به عنوان ضامن و تسهیل‌گر ایفای این نقش‌ها در راستای اصل بنیادین «مصلحت‌عالیه کودک» عمل می‌کنند اما در عین حال با تضمین برابری حقوقی زن و مرد و الزام دولت‌ها به حمایت ساختاری، تلاش می‌کند تا از یک سو حمایت مؤثر از کودک و از سوی دیگر عدالت جنسیتی در مسئولیت‌های والدینی را محقق سازد.

نتیجه‌گیری

بررسی اسناد بین‌المللی حقوق بشر نشان می‌دهد که حضانت اگرچه به صورت یک مفهوم مستقل و با تعریف جامع در این متون نیامده است، اما اصول بنیادینی در آنها درج شده که ماهیت و فلسفه حضانت را شکل می‌دهد. محور اصلی این رویکرد، اصل «مصلحت‌عالیه کودک» است که در عمل به عنوان معیار نهایی در تصمیم‌گیری‌های مربوط به نگهداری، تربیت و حمایت از کودکان به کار می‌رود. در این چارچوب، والدین به عنوان نخستین مسئولان کودک شناخته می‌شوند و دولت‌ها نیز وظیفه دارند از طریق حمایت‌های قانونی، اجتماعی و آموزشی شرایط لازم را برای ایفای درست این مسئولیت فراهم آورند. نکته مهم آن است که اسناد بین‌المللی، حضانت را صرفاً یک رابطه خصوصی میان والدین و کودک نمی‌دانند، بلکه آن را در پیوند با مسئولیت اجتماعی و تعهدات دولت‌ها قرار داده‌اند. همچنین با تأکید بر برابری زن و مرد در ایفای نقش‌های والدینی، زمینه‌ای برای رفع تبعیض‌های سنتی فراهم شده و نگاه به حضانت از یک وظیفه فردی صرف، به یک مسئولیت مشترک با پشتوانه حقوق بشری ارتقا یافته است. در نتیجه می‌توان گفت که رویکرد حقوق بشر به حضانت، بر سه پایه استوار است: تقدم منافع کودک، تساوی والدین در مسئولیت‌ها و الزام دولت‌ها به حمایت و نظارت، که مجموعاً الگویی جامع و پویا برای صیانت از حقوق کودکان ارائه می‌دهد.

منابع و مآخذ

الف: منابع فارسی

- ۱- معین، محمد، (۱۳۷۱). فرهنگ فارسی، تهران، نشر سرایش، چاپ پنجم.
- ۲- علامه حلی، حسن بن یوسف بن مطهر اسدی، (۱۴۱۳ق). قواعد الأحكام فی معرفة الحلال و الحرام، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه، چاپ اول.
- ۳- ابن منظور، ابو الفضل محمد بن مکرم، (۱۴۱۴ق). لسان العرب، بیروت، دار الفکر للطباعة و النشر و التوزيع - دار صادر، چاپ سوم.
- ۴- جعفری لنگرودی، محمد جعفر، (۱۳۷۸). مبسوط ترمینولوژی حقوق، تهران، نشر دادگستر. چاپ دهم.
- ۵- شهید ثانی زین الدین بن علی، (۱۴۱۳ق). مسالک الأفهام إلى تنقیح شرائع الإسلام، قم، مؤسسه المعارف الإسلامیة، چاپ اول.

ب: منابع لاتین

- ۶- Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW, ۱۹۷۹)
- ۷- Convention on the Rights of the Child (CRC, ۱۹۸۹)
- ۸- Declaration of the Rights of the Child (۱۹۵۹)
- ۹- International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR, ۱۹۶۶)
- ۱۰- International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (ICESCR, ۱۹۶۶)
- ۱۱- Universal Declaration of Human Rights (۱۹۴۸)